

3. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. К.: НДІТІАМ, 2003. 560 с.
4. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Часть I. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия. СПб: в Императорской Академии наук, 1858. 316 с.
5. Лепьошкін О.Д. Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шаропов // Путивльський краєзнавчий збірник. Суми: Університетська книга, 2009. С. 185–216.
6. Рыбаков Б.А. Отчет Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР о работах в с. Путивле в 1965 г. // НА ІА НАН України. 1965/59. С. 10–14, рис. 23.
7. Сухобоков О.В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979–1981 г. // НА ІА НАН України. Ф.е. 1981/2. №№9906.
8. Сухобоков О.В. Путивль // Археология Украинской ССР в трёх томах. Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. К.: Наукова думка, 1986. 575 с.
9. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Давній Путивль. Київ-Суми: Університетська книга, 2019. 344 с.

Дмитро Філімонов (Дніпро)
аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства
Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара,
член НСАУ та НСКУ

Локалізація на території Нижнього Присамар'я укріплення XVIII ст. Піщана Самара

У першій половині XVIII ст. на теренах нижньої течії р. Самара російськими військами було споруджено низку великих земляних укріплень – ретраншементів, що продовжили своє існування до другої половини–кінця сторіччя. На сьогодні найбільш загадковим і найменш вивченим серед цих фортифікацій Нижнього Присамар'я ранньомодерного часу є так звана Піщана Самара. На відміну від таких укріплень як Стара Самара (Новобогородицька фортеця – Старосамарський ретраншемент) та Усть-Самара (Усть-Самарський ретраншемент), про Піщану Самару майже нічого не відомо. Це пояснюється надзвичайною обмеженістю джерельної бази, що представлена кількома окремими уривчастими згадками в опублікованих писемних документах та схематичними позначеннями на картографії регіону середини–другої половини XVIII ст. Піщаної Самари на правому березі р. Самара, у напрямку на північний схід від гирла її правої притоки р. Кільчень [10–12; 15]. Проведене нами дослідження дозволило встановити час виникнення цього топоніму та провести локалізацію його розташування. Крім того, за допомогою плану, віднайденого у фондах Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА) та аерофотозйомки 1943 р., вдалося здійснити точну прив'язку на місцевості та з'ясувати загальний вигляд укріплень Піщаної Самари [1; 21].

Перші джерельні згадки про заснування укріплення в окресленому вище районі ймовірного існування Піщаної Самари належать до періоду російсько-турецького військового конфлікту 1735–1739 рр., а точніше – до кампанії 1736 р. та подій на кримському театрі війни. Так, навесні того року для ведення бойових дій у пониззі Дніпра та походу на Крим було сформовано окрему армію під

командуванням генерал-фельдмаршала графа Б. Х. фон Мініха. Пунктом збору та основною базою постачання Дніпровської армії стало містечко Царичанка Полтавського полку, розташоване у нижній течії р. Оріль. Забезпечення армії у поході та підтримання кур'єрського сполучення з Українською лінією мало відбуватися за допомогою укріплених форпостів. За своїми розмірами та особливостями інженерного влаштування ці укріплення поділялися на редути, шанці й ретраншементи та належали до споруд тимчасової фортифікації. Місця для їхнього влаштування, зазвичай, обиралися на стратегічно важливих ділянках шляху, яким рухалися війська, а саме: біля річкових переправ, розвилки і перехрестя доріг – у пунктах, зручних для спостереження за навколишньою місцевістю [4, 206; 8, 66; 16, 343–347; 20, 100].

Поспішаючи розпочати наступ, Мініх вирішив вести армію до р. Самара п'ятьма окремими колонами. Армійські колони вирушали в похід у міру готовності й прибуття до Царичанки російських регулярних та іррегулярних (ландміліції), а також лівобережних і слобідських козацьких полків. 11 квітня 1736 р. від р. Оріль вирушила передова колона під командуванням генерала фон Шпигеля (Спигеля) [8, 74; 22, 1]. Перший значний перехід армії на шляху від Царичанки до Криму пролягав межиріччям Орелі та Самари, яким на той час проходив кордон між Російською та Османською імперіями, встановлений після укладення Адріанопольського мирного договору 1713 р. [4, 233–235; 16, 343–345; 26, 6]. Між Орільлю та Самарою авангардними полками Дніпровської армії було споруджено декілька редутів біля р. Чаплинка, лівої притоки р. Протовча (Протока, Проточ), що впадала в р. Дніпро з його лівого берега, і р. Кільчень (Кільшинь, Кільченька). Рештки двох таких редутів виявлено нами на території Орільсько-Самарського межиріччя у 2015 р. [25, 138–139].

Згідно з наказом Мініха від 8 квітня 1736 р., досягнувши р. Самара, солдати й драгуни зі складу колони Шпигеля мали навести через неї мости та, відповідно до наданого креслення і за допомогою обер-квартирмейстера капітана Мордвінова, «сделать при Самаре добрый ретраншемент и в оном магазейн для поклажи провианта. И в том ретраншаменте засесть и ожидать ордера» [22, 2]. Для виконання поставлених завдань з авангардом були відправлені всі наявні у розпорядженні Дніпровської армії понтони, а солдатам і драгунам видали шанцеві інструменти, «которые на лицо имеются при тех полках» [22, 5].

Після триденного маршу межиріччям Орелі та Самари 14 квітня 1736 р. колона Шпигеля вийшла до р. Самара. До 16 квітня для переправи через річку були побудовані чотири мости, два з яких були дерев'яні, два – понтонні [4, 335]. Відповідно до архівного картографічного матеріалу перехід Дніпровської армії через р. Самара відбувався вище гирла р. Кільчень [14]. Писемні та картографічні джерела XVII–XVIII ст. фіксують в даній місцевості лише одну річкову переправу – брід Піщаний. Імовірно, саме в районі цього броду і були споруджені мости для переходу через річку армійських колон, обтяжених артилерією й обозами.

Брід Піщаний був однією з найдавніших самарських переправ, що використовувалася людиною з незапам'ятних часів. Вперше на картографії регіону його позначено на карті, складеній французьким інженером-фортифікатором Г. Л. де Бопланом в 1648 р. [13]. Згідно з цим джерелом, Піщаний брід [Piecza. B.] розташовувався у нижній течії р. Самара [Samara. R.], вище місця впадіння в неї

р. Кільчень [Kyelezen. R.] (Рис. 1). Особливе підвищення військово-стратегічного значення цього броду відбулося у період московсько-турецької війни 1686–1700 рр. Саме з цього часу брід Піщаний починає регулярно згадуватися в писемних джерелах. У переліку великих бродів через Самару, складеному стряпчим І. Коломніним, відзначено, що Піщаний брід знаходився на відстані 1 версти вище за течією р. Самара від гирла р. Кільчень, та за 3 версти від Новобородицької (Бородицької) фортеці [24, 60]. Будівництво цієї фортеці відбувалося в рамках заходів із підготовки до другого походу на Крим 1689 р. об'єднаних московсько-гетьманських військ на чолі з князем В. В. Голіциним і гетьманом І. С. Мазепою. Розташовувалася фортеця на високому мисі правого корінного берега Самари, при впадінні в неї невеликої правої притоки р. Кринка (Кримка) [6, 13–28; 7, 96–98; 23, 56–59]. В іншому документі того часу, листі від 12 липня 1688 р., гетьман доповідав московським царям, що нова фортеця була закладена «разстоянием своим от Днепра в пяти верстах, а от Пещаного броду самарского ниже в пяти ж верстах» [18, 201]. На початку—у першій половині XVIII ст. брід Піщаний активно використовувався росіянами, козаками й татарами як для торговельних та дипломатичних, так і для військових потреб. В одному з джерел початку 1740-х рр. ця самарська переправа вже згадується як «брод старинной при урочище Пещаном, которым в летнее время переезд бывает свободно» [27, 1386].

Відповідно до наказу Мініха для захисту місця переправи Дніпровської армії було споруджено «ретранжамент при Самаре, в котором-бы транжамент для поклажи два магазейна сделать» [22, 6]. Самарський ретраншемент став другим після Царичанського ретраншементу великим транзитним пунктом постачання Дніпровської армії на її шляху до Криму. На карті військових дій 1736 р. цей ретраншемент показано як безіменне укріплення, розташоване на правому березі р. Самара, вище гирла р. Кільчень (Рис. 2). На карті, складеній за результатами експедиції мічмана І. Нелединського, здійсненої у серпні 1736 р., в том самому місці позначено укріплення під назвою «Самара» (Рис. 3). Також у документах цієї експедиції уточнюється розташування 4-х мостів, наведених для переправи Дніпровської армії. Мости через р. Самара були перекинуті навпроти ретраншементу Самари [19, 120]. Нещодавно в результаті проведеного пошуку у фондах РДВІА нам вдалося віднайти креслення цього ретраншементу, виконане генерал-інженер-майором А. де Брінї, яке має назву «План Самарского транжамента» [21]. Цей план дає повне уявлення про фортифікацію Самарського ретраншементу – Самари, розгляду якої буде присвячено окрему наукову публікацію.

Колишнє місце розташування Самарського ретраншементу визначається за допомогою аерофотозйомки 1943 р., на якій добре проглядаються рештки цього земляного укріплення та брід Піщаний, який знаходився на відстані близько 1,5 км на північний схід від гирла р. Кільчень. Сам ретраншемент розташовувався в заплаві р. Самара, на відстані близько 200 м на північ від броду [1]. Географічні координати умовного центру залишків ретраншементу Самарського: 48°33'05.8"N, 35°10'49.8"E. Географічні координати колишнього броду Піщаного: 48°32'50.5"N, 35°10'45.2"E. Зображення фортифікаційної споруди на виявленому плані повністю в деталях збігається з контурами укріплення, котрі можна побачити на аерознімку 1943 року (Рис. 4). Сьогодні залишки Самарського ретраншементу затоплені водами Дніпровського водосховища (колишне озеро

Рис. 1. Фрагмент карти, складеної Г. Л. де Бопланом в 1648 р. з позначенням броду Пішаного [Piszana. B.] на р. Самара

Рис. 2. Фрагмент карти військових дій 1736 р., на якій показано місце переправи Дніпровської армії через р. Самара

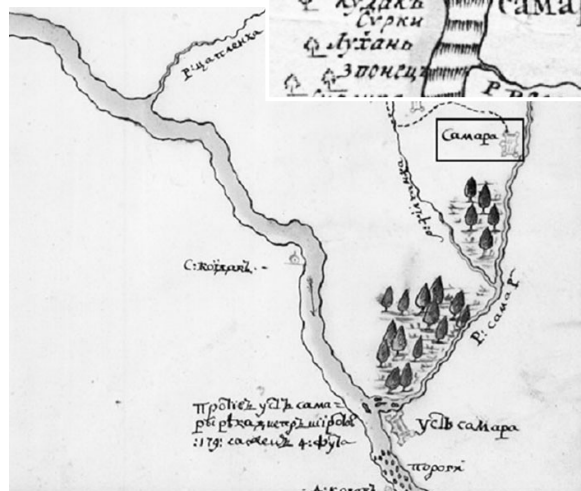

Рис. 3. Фрагмент карти, складеної за матеріалами експедиції мічмана І. Нелединського, здійсненої у серпні 1736 р., на якій на правому березі р. Самара позначено укріплення Самара

ім. В. І. Леніна), що знову утворилося після остаточного відновлення греблі Дніпрогесу в 1950 р. Тільки на місці підвищених південної та південно-західної ділянок споруди знаходяться мілководні плавні, порослі очеретом. Розташовувалися рештки ретраншементу на відстані близько 1 км на південний схід від південно-східної межі сучасного м. Підгородне Дніпропетровського району.

Аналіз опублікованих писемних джерел також підтвердив, що на самому початку свого існування ретраншемент, побудований для захисту мостів, наведених для переправи Дніпровської армії через р. Самара в середині квітня 1736 р., звався «Самарський» або просто «Самара». Так, наприклад, у наказах Мініха від 13–23 квітня 1736 р. на р. Самара згадується лише два укріплення: Самара – споруджене на шляху, яким рухалися колони Дніпровської армії під час походу на Крим та Усть-Самара (Усть-Самарський ретраншемент) – побудоване на лівому березі гирла р. Самара, навпроти урочища Романкового, біля пристані [22, 6–14]. Заснування на початку кримського походу тільки двох ретраншементів на р. Самара підтверджується й у донесенні Мініха імператриці Анні Іоаннівні від 4 травня 1736 р. [8, 84].

Сьогодні в історіографії домінує твердження, що ґрунтується на класичних працях Ф. Ф. Ласковського та О. К. Байова, згідно з яким під час Кримського походу 1736 р. у пониззі р. Самара росіяни влаштували три великих опорних пункти. Перший – Усть-Самарський ретраншемент в гирлі р. Самара, який до кінця війни був головним російським форпостом у Нижньому Присамар'ї. Другий – Самарський (Старосамарський, Богородицький) ретраншемент або Стара Самара, що розташовувався на місці колишньої московської Новобогородицької (Богородицької) фортеці 1688–1711 рр., залишки земляних укріплень якої частково були поновлені та перебудовані за вимогами фортифікаційного мистецтва того часу. Третій – Монастирський ретраншемент на місці Самарського монастиря [4, 235–236; 7, 120; 16, 344–346; 23, 61–62; 26, 20–23]. Але, як було показано вище, на початку походу у квітні 1736 р. на обох берегах р. Самара було побудовано лише два ретраншементи – Самарський та Усть-Самарський. Така ж кількість укріплень зафіксована і на карті, складеній за матеріалами мічмана І. Нелединського [19, 119–120]. Тобто, станом на серпень 1736 р. кількість укріплень на р. Самара залишалася такою ж самою, як і на початку кримського походу у квітні того ж року. Що ж стосується ретраншементів, спорudzених на місці решток Новобогородицької фортеці та навкруги Самарського монастиря, а також редуту Миколаївського, розташованого на правому березі гирла р. Самара, то згідно з наявними писемними джерелами, вказані укріплення виникли у вересні 1736 р. вже під час повернення Дніпровської армії з Криму. Заснування цих форпостів обумовлювалося необхідністю посилення кордону, у зв'язку з тим, що після завершення походу та повернення армії до Української лінії очікувалося посилення набігів татар, як відповідь за розорення російським військом Перекопу і Кримського півострова [4, 303]. На відміну від Самарського ретраншементу, що в джерелах періоду війни часто зветься просто «Самара», укріплення, споруджене на місці колишньої фортеці Новобогородицької, отримало назву Стара Самара або Богородицький, а пізніше – Старосамарський ретраншемент [16, 346; 17, арк. 46.1]. Слід зазначити, що назва «Стара Самара» стосовно залишків колишньої Новобогородицької фортеці почала вживатися

саме у другій половині 1730-х рр. [5, 42]. У більш ранніх документах такого топоніму в нижній течії р. Самара не фіксується. В той самий час до скороченої назви Самарського ретраншементу – Самара поступово додається уточнення «Піщана», що прямо вказувало на місце розташування цього укріплення поряд з бродом Піщаним [9, 461]. Отже, на основі вищевикладеного можна констатувати, що згадуваний у джерелах 1736–1739 рр. Самарський ретраншемент (Самара) слід відносити до фортифікаційної споруди, побудованої на правому березі р. Самара, біля броду Піщаного, а не до укріплення, поновленого на місці фортеці Новогородицької, як це робилося різними дослідниками до цього часу.

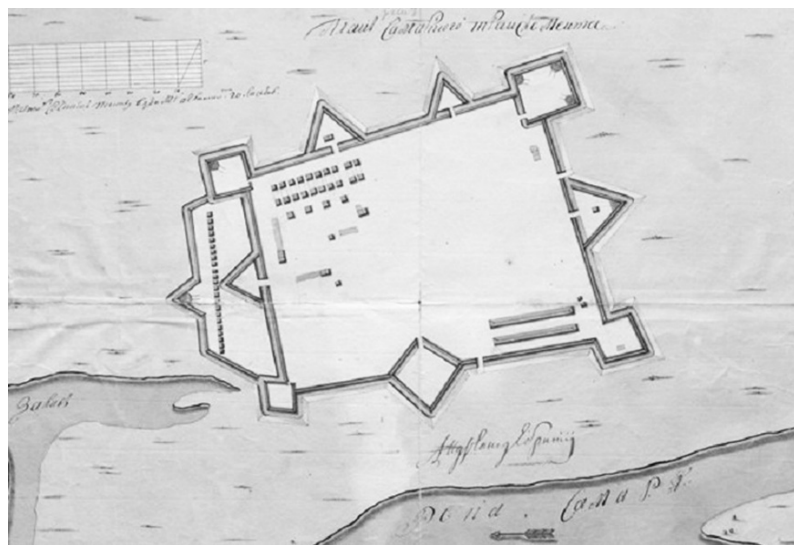

Рис. 4. «План Самарского траншементу» з фондів РДВІА, складений А. де Брінї

До кінця війни Самарський ретраншемент залишався важливим прикордонним форпостом, що підтверджується постійними згадками про нього в писемних джерелах. Наприклад, у грудні 1736 р. Мініх визначав обидва ретраншементи на р. Самара, тобто Самарський та Усть-Самарський, а також Запорозьку Січ як «важнейшие и опаснейшие наши форпосты» на кордоні з Кримським ханством [8, 232]. Наприкінці 1740-х рр. відбулася зміна в стратегічному значенні присамарських укріплень. Тепер головним російським форпостом у низьці Самари замість Усть-Самарського ретраншементу – Усть-Самари стає Старосамарський ретраншемент – Стара Самара [16, 702]. У той самий час у джерелах щодо Старої Самари вживається одночасно і назва «Самара», а ретраншемент відповідно зветься як Старосамарський, так і Самарський. Слід зазначити, що топоніми Старосамарський, Богородицький та Самарський ретраншемент, Самарський редут, Богородичне, Стара Самара або просто Самара, що зустрічаються в документах і на картографії середини – другої половини XVIII ст., були різними назвами одного і того ж укріплення, відновленого в

1736 р. на місці колишньої Новобогородицької фортеці кінця XVII – початку XVIII ст. [2, 23–393; 3, 21–233; 27, 367]. Натомість Самарський ретраншемент, побудований біля Піщаного броду в документах Військової колегії 1749 р. та архіву Коша Нової Запорозької Січі 1752 р., вже згадується як редут Піщаний, в якому перебував російський гарнізон [2, 83; 16, 39]. А на картах середини – другої половини XVIII ст. ретраншемент позначається просто як «Піщана Самара» [10–12; 15]. Прикладом цього може слугувати ландкарта 1758 р., яка є копією більш ранньої карти 1749 року (Рис. 5). Тобто, споруджений у квітні 1736 р. біля місця переправи Дніпровської армії через р. Самара Самарський ретраншемент (Самара) і пізніша Піщана Самара – є одним і тим самим укріпленням. Уявлення про загальний вигляд фортифікацій цієї споруди надають вищезгадані «План Самарского траншеянта» і аерознімок 1943 р.

Отже, питання локалізації на теренах нижньої течії р. Самара укріплення Піщана Самара є вирішеним. Проведені дослідження дають можливість стверджувати, що назва цього топоніму пов'язана з бродом Піщаним. Розташовувалася ця давня самарська переправа на відстані близько 1,5 км на північний схід від місця впадіння в р. Самара її правої притоки р. Кільчень. Під час походу

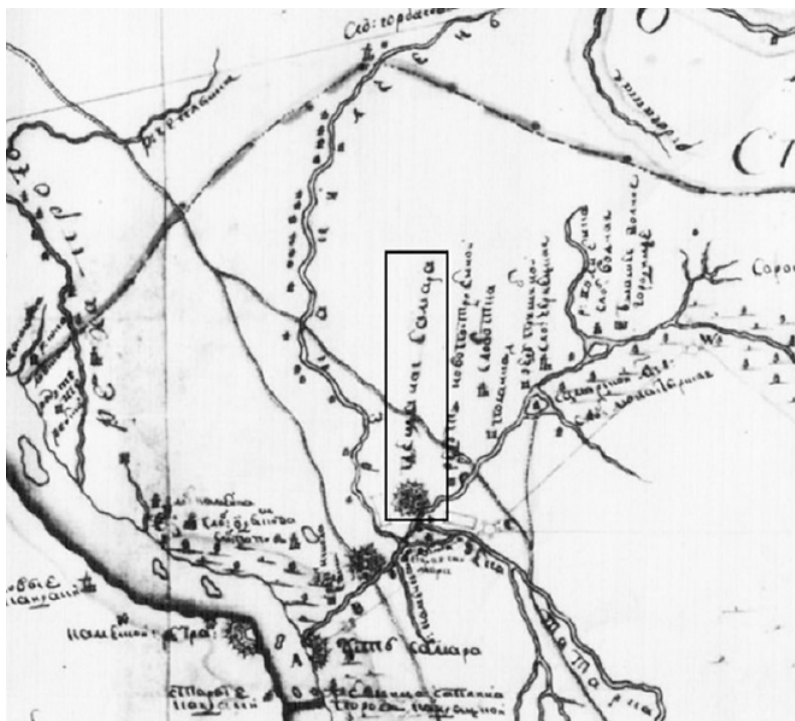

Рис. 5. Фрагмент ландкарти 1749 р. (копія 1758 р.) з позначенням укріплення Піщаної Самари

Дніпровської армії на Крим в 1736 р. на правому березі р. Самари, у її заплаві, на відстані близько 200 м на північ від броду Піщаного росіяни побудували фортифікаційну споруду, що отримала назву Самарський ретраншемент або просто Самара. На пізнішій картографії регіону середини – другої половини XVIII ст. це укріплення відоме як Піщана Самара, тобто, пізніше в назві топоніму використовувалося уточнення, що вказує на місце існування цього військового об'єкту поруч з бродом Піщаним.

На жаль, сьогодні залишки земляних укріплень Самарського ретраншементу (Самари) – Піщаної Самари затоплені водами Дніпровського водосховища та недоступні для дослідження методами польової археології. Втім, підводні рештки цієї оборонної споруди XVIII ст. у майбутньому можуть стати об'єктом вивчення гідроархеологами. А поки що необхідно провести ґрунтовні джерелознавчі дослідження, які б дозволили переосмислити наявні опубліковані писемні джерела та виявити нові як документальні, так і картографічні архівні матеріали, що могли б пролити світло на різні аспекти життєдіяльності цього укріплення та з'ясувати його місце і значення в системі історичних топонімів Нижнього Присамар'я XVIII ст.

Джерела та література

1. Аерофотозйомка:13.10.1943. URL: <https://oldmaps.dp.ua/?leftmap=131043#14/48.5482/35.1863>.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. Київ, 2003. Т. 3. 951 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. Київ, 2019. Т. 8. 893 с.
4. Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 годов. Первые три года войны. СПб: Николаевская академия генерального штаба, 1906. Т. 1. 304 с.
5. Байов А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. Кампания 1739 г. СПб: Николаевская академия генерального штаба, 1908. Т. 2. 303 с.
6. Векленко В. О., Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник: [темат. зб.]. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. С. 7–31.
7. Векленко В. А. Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости: монография. Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2010. 216 с.
8. Всеподданнейшие донесения графа Миниха. Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 1: Донесения 1736 и 1737 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича. / Под ред. Генерального штаба полковника А. З. Мышлаевского. Сборник военно-исторических материалов. СПб: Издание Главного Штаба, 1897. Вып. X. 330 с.
9. Всеподданнейшие донесения графа Миниха. Моск. отд. Арх. Гл. штаба. Ч. 2: Донесения 1737 и 1738 годов: по списку поручика запаса арм. кав. М. П. Прокоповича. / Под ред. Генерального штаба полковника А. З. Мышлаевского. Сборник военно-исторических материалов. СПб: Издание Главного Штаба, 1899. Вып. XI. 517 с.
10. Генеральная ландкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова, с показанием турецкой области и польского владения с российской империей границ, сочинена из разных карт в 1754-м году. 1754 р. URL: http://paracomana.narod.ru/maps/de_bosket_skalkovsky.htm.
11. Достоверная Ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станции, сочиненная 1750 году в мае м[еся]це. 1750 р. URL: http://paracomana.narod.ru/maps/dostovernaya_landkarta_1750.htm.

12. Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на разстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы, сочиненная 1749 года в сентябре и октябре месяцах /копия 1758 года/. 1758 р. URL: http://papacoma.narod.ru/maps/map_bibikov_1749_1753.htm.
13. Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна. З суміжними провінціями [Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina. Cum adjacentibus Provinciis]. 1648 р. URL: http://freemap.com.ua/maps/boplan/Beauplan_Poland_XVII_map.jpg.
14. Карта предпринятых в 1736 году от Армии Ея Императорского Величества против турок и татар победоносных военных действий между Доном и Днепром и при оных реках. Ф. 192. оп. 1. спр. 12. ч. 2. 1736. Москва: Російський державний архів давніх актів (РДАДА).
15. Карта малороссийских и слободских полков, також Новороссийской губернии со смежными их землями. 1764 р. URL: http://papacoma.narod.ru/maps/slobodskiye_polki_1764.htm.
16. Ласковский Ф. Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II. СПб: типография Императорской Академии Наук, 1865. Ч. III. 1020 с.
17. Ласковский Ф. Ф. Карты, планы и чертежи к III части материалов для истории инженерного искусства в России. СПб: типография Императорской Академии Наук, 1866. 74 с.
18. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. К.: Інститут історії України НФНУ, 2010. Т. 1: 1687–1691. 479 с.
19. Малов О. В., Векленко В. О., Векленко А. В. Картографічні джерела до історії Богородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу // Фронтири міста: історико-культурологічний альманах. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. Вип. 1. С. 117–131.
20. Манштейн Х. Г. Записки Манштейна о России 1727–1744. Приложение к «Русской старине». СПб.: Типография В. С. Балашева, 1875. 399 с.
21. План Самарского траншея. Ф. 349, оп. 37, д. 68. арк. 1. Москва: Російський державний військово-історичний архів (РДВІА).
22. Приказы графа Миниха за 1736–1738 гг. / Под редакцией Генерального Штаба полковника А. Байова. Сборник военно-исторических материалов. СПб : Электро-Типография Н. Я. Стойковой, 1904. Вып. XIV. 356 с.
23. Репан О., Старостін В. та Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська. Київ: Українські пропілєї, 2008. 3 268 с.
24. Роспись, что по осмотру стряпчяго Ивана Коломнина и ратных людей, около реки Самари, вверх по той реке, каких лесных угодий, и всяких крепостей, и урочищ и бродов / Летопись занятий Археографической комиссии 1861 год. СПб: в типографии П. А. Кулиша, 1862. Вып. I. - С. 60–65.
25. Філімонов Д. Г. Локалізація на території Орільсько-Самарського межиріччя двох польових редутів періоду російсько-турецької війни 1735–1739 рр. // Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія: Історія та археологія. Дніпро, 2016. Вип. 24. С. 129–141.
26. Філімонов Д. Г. Фортифікаційні споруди періоду російсько-турецької війни 1735–1739 років на території Присамар'я // Історичне Присамар'я: збірник наук.-досл. праць. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. С. 5–72.
27. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. Владимир: ипо-литография Губернского Правления, 1903. Т. II. 2107 с.